

A háború mint tapasztalat

A hátország ábrázolása Veres Péter *Számadás* című visszaemlékezésében

Az első világháború okozta társadalom- és mentalitástörténeti változások a magyar népesség, ezen belül a parasztság életviszonyaiban is kitörölhetetlen nyomot hagytak. Akad olyan kutató, aki szerint „a hódoltság óta olyan jelentős átformálódás nem következett be parasztságunk életében, mint az első világháború alatt”.¹ Annak eldöntéséhez, hogy ez a súlyos állítás igazolható-e, hosszú időtávot átfogó, alapos vizsgálatra volna szükség, hogy ezen belül mérlegre tehesük a háború hatását. Nálunk azonban, ahogyan nemrégiben megjelent tanulmányában Gyáni Gábor is megállapította, eddig nem keltett különösebb érdeklődést a nagy világegés antropológiája és mentalitástörténete.² Bár a néhány évvel ezelőtt napvilágot látott, a legkorszerűbb historiográfiai áramlatokhoz igazodó *Nemzet és emlékezet* sorozat keretében kiadott kötet több fejezetében is szerepelnek a háborúnak a mindennapokra gyakorolt hatásával foglalkozó szövegek,³ de a nagy áttörés még alighanem várat magára. A honi történetírás finoman szólva sincs szinkronban a legfontosabb angolszász vagy német műhelyek gyakorlatával,⁴ mintha nálunk nem volna igazán fontos a világháború társadalomtörténeti jelentőségének tudatosítása.

Pedig az első világháború valóban mély trauma volt, s több szempontból különösen meghatározó a hagyományos paraszti társadalom tagjainak. Az ide

PAPP ISTVÁN (1979) történész, levéltáros.

- 1 Szentí Tibor: Bevezető, in Dombi Kiss Imre: *Pokoljárásom*. Budapest, 1983, Magvető, 5.
- 2 Gyáni Gábor: Az első világháború és a paraszti emlékezet, in uő.: *Az elveszített múlt*. Budapest, 2010, Nyitott Könyvműhely, 297.
- 3 *Az első világháború*. Szerk.: Szabó Dániel. Budapest, 2009, Osiris. Különösen A háború hatásai, a Frontnaplók, az Irodalmi emlékezet és a Naplók, emlékiratok címet viselő fejezetek fontosak szűkebb témánk szempontjából.
- 4 A német és angol nyelvű szakirodalom alapos áttekintését adja Bihari Péter: *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest, 2008, Napvilág, passim. Egyébként Bihari munkája az első komoly vállalkozás, amely egy meghatározott szempont szerint – a középosztály és a zsidóság kapcsolatának feltérképezésével – mutatta be a háború okozta nagyon fontos mentalitástörténeti változások egy részét.

tartozók, a már régebb óta meglevő válságjelenségek (birtokaprózódás, értékesítési nehézségek, korszerű agrotechnika hiánya, kivándorlás) ellenére, a háború kezdetéig nagyjából még őrizték a hagyományos családi kötelekeket, s szemhatáruk csak kevéssé terjedt túl szülőfalujuk közvetlen környékén. Az első világháború azonban olyan demokratikus, vagyis a társadalom egészét átfogó és felforgató esemény volt, amely nem hagyta érintetlenül a paraszti társadalmat sem. Ennek jelentőségével már a népi szociográfusok is tisztában voltak, elég Szabó Zoltán klasszikus írásából, *A tardi helyzetből* idéznem. A szerző – igen éleslátó megfigyeléssel – a falut polgárosító tényezők sorában említi a háborút. Az első olvasásra talán meghökkentő állítását többek között az alábbiakkal indokolja: „A világháború megrázó élményének hatásai közül sok hasznos is mutatkozik, a háborút járt paraszt erősen érzi a nemzetet, személyes és közös élmények kapcsolják hozzá, jobban tudja a maga fontosságát és az urai gyöngeit, mint az apái.” Majd az alábbi, egyértelműen mentalitásbeli átalakulásra is ráérezett: „Közelségbe, sőt sorsközösségbe került a polgári rétegekkel, ez a közösség gyorsan lerombolta eddigi alázatának jórészét.”⁵

Veres Péter szerepfelfogása

Jelen írásomban arra vállalkozom, hogy Veres Péter *Számadás* című munkája segítségével bemutassam, hogy milyen átalakulásokra figyelt fel az akkor még szinte kamaszkorú vagy legalábbis a felnőttkor első éveiben járó szerző az 1914-től 1917-ig tartó időszak háborús hátszögében. Bár a *Számadás*nak csupán egy részét ölelik fel a háború eseményei, hiszen klasszikus értelemben vett önéletrajzzal van dolgunk, amelynek egyik érdekessége, hogy igen fiatalon, negyvenéves korában fejezte be a szerző. Ugyanakkor a mű meghatározó, központi témája az első világháború, a frontszolgálat, a háború végét követő őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság és a román hadifogság. Tulajdonképpen Veres Péter életében a megszokott élettől, a normalitástól eltérő időszak egészen hosszúra nyúlt: 1914 nyaratól 1921 őszeig tartott, amikor szabadon bocsátották a balmazújvárosi direktóriumban viselt tisztsége miatt kirótt büntetésből. Ennek a hosszú időszaknak csupán az első, viszonylag békés és aránylag kevesebb megrázkódtatással járó éveit elemzem: a háború kitörésétől az 1917-es bevonulásig tartó időszakot. Veres Péter emlékiratának újraolvasását két szempontból tartom fontosnak.

Egyrészt a szerző a világháború hivatalos, állami emlékezetével és a katonatisztek által dominált memoárok tömegével szemben egy konkrét csoport, a parasztság nézőpontjából, szemszögéből tekint az eseményekre.⁶ Ugyanakkor Veres,

5 Szabó Zoltán: *A tardi helyzet*. Negyedik kiadás. Budapest, 1937, Cserépfalvi, 116.

6 Korántsem elszigetelt jelenség ez: az írásbeliség tömegessé válásával számos etnikai, felekezeti, regionális nézőpont érvényesülhetett, amelyek jelentősen eltérhettek a kanonizált állami emlékezettől. Lásd Keszei András: Jelentés, törés, identitás, in *Az identitások korlátai. Traumák*,

hasonlóan más nemzetbeli visszaemlékezőkhöz, saját családja életébe ágyazva mondja el az eseményeket, gyakran utal szüleire, édesanyjára, menyasszonyára, majd feleségére. Vagyis nem csupán katonaként és fiatal parasztemberként emlékezik, hanem fiúként, vőlegényként, férjként s a legvégén apaként is.⁷

Másrészt úgy érzem, eljött az ideje annak, hogy magát Veres Pétert is más-
képpen olvassuk, mint ahogyan nagyon sokáig tették. Ha volt valaki, akire a népiek közül leginkább rávetült az 1930-as évek őstehetség kultuszának árnyéka, akkor az alighanem ő. Veres Péter regényeit, politikai írásait, esszéit nagyon sokan úgy tekintették, mint egy elementárisan nagy tehetség, zseniális orákulum kivételesen eredeti és bölcs megnyilatkozásait. Ez az álláspont a szövegek kicsit is alapos elemzésével aligha tartható. Veres Péter irodalmi kvalitásai nyilvánvalóan nem mérhetők Németh László, Illyés vagy Kodolányi szintjéhez. Ebből azonban nem a balmazújvárosi író jelentéktelensége vagy érdektelensége következik, csupán az, hogy másképp lehet fontos nekünk a mában, nem úgy, mint korábban gondolták. Érdemes volna úgy kezelni őt, amilyen valójában volt: jelentékeny autodidakta műveltségű, érdeklődő és kíváncsi parasztembernek. Ez cseppet sem lekicsinylés, mivel Veres olyan szemléletet őrzött meg és közvetített számunkra, amely nélkül bizonyosan szegényebbek volnánk. Ha a XX. század egyik, ha nem a legfontosabb paraszti emlékezőjének tekintjük őt, életművének rejtett értékei tárulhatnak fel. Ezáltal válhat életműve a társadalom- és mentalitástörténet kutatóinak kincsesbányájává.

Állításaim bizonyítására nézzük meg ezek után a *Számadás* szövegeit. A többes szám használta indokolt, ugyanis Veres Péter önéletrajza több kiadást is megért, ennek ellenére nehéz eldönteni, hogy melyiküket tekintsük alapszövegnek. Nem arról van csupán szó, hogy a Horthy-korszakban megírt mű szövegét politikai elvárások miatt, öngigazoló célból vagy a múlt megszépítése okán átírta a szerző. Hanem arról is, hogy Veres az eredeti kiadásban sem írhatott meg mindent saját életéről, mivel folyamatosan csendőrségi ellenőrzés alatt állt, s pusztán ez a tény korlátozta az írás szabadságában. Ezért úgy döntöttem, hogy két kiadás szövegét párhuzamosan olvasom. Az első 1937-ben jelent meg önállóan,⁸ a második pedig 1973-ban az író több művét tartalmazó gyűjteményes kötetben.⁹ Az utóbbi kötet a *Számadás* 1955-ös változatát jelentette meg újból, közölve Veres Péternek az ehhez a változathoz írt rövid előszavát is. Ebben a szerző az alábbiakat árulta el a szöveg átírásáról: „Csak itt-ott javítottam rajta

tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől. Szerk.: uő., Bögre Zsuzsanna, Ö. Kovács József. Budapest, 2012, L'Harmattan, 21.

7 Az első világháború mint családörténeti esemény elbeszélését elemzi Winter, Jay: *Forms of kinship and remembrance in the aftermath of the Great War*, in *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Ed.: uő. and Sivan, Emmanuel. Cambridge, 1999, Cambridge UP, 40–60.

8 Veres Péter: *Számadás*. Budapest, 1937, Révai.

9 Veres Péter: *Számadás*, in uő.: *Válogatott művei*. Vál., szerk., utószó: Domokos Máttyás. Budapest, 1973, Szépirodalmi. Mivel az 1973-as kiadás könnyebben hozzáférhető volt számomra, így annak szövegére támaszkodtam, de mindig utalok az ettől eltérő szövegre.

egy keveset, elsősorban nyelvi értelemben. És persze a kiérleletlen vagy rosszul fogalmazott gondolatokat hagytam ki vagy fogalmaztam újra. Ugyanígy, már ha csak nagyjából is, de visszaírtam bele azokat a részeket is, amelyeket annak idején a cenzúra miatt ki kellett hagyni, vagy pedig meg se lehetett írni.” Ha akadt 1955 nyarán olyan olvasó, aki nem sajnálta a fáradtságot, és összehasonlította Veres Péter önéletrajzának két kiadását, igen hamar meggyőződhetett arról, hogy nem csupán a cenzúra miatt utólag beemelt, hanem újonnan átírt netán kihagyott részeket is találhatott. Ezekre a fontos részletekre magam is utalni fogok.

Veres Péternek abban kétség kívül igaza volt, hogy az 1955-ös szövegváltozat letisztultabb, kiérleltebb írói technikáról árulkodik. A szerzőn érződik, hogy nagyobb gyakorlattal és nyugodtabb körülmények között csiszolhatta mondatait, így nem egy esetben valóban kikerültek az 1937-es kiadás suta, pongyola megfogalmazásai. Ez nem csupán Veres írói fejlődéséről, hanem saját helyzetének átalakulásáról is árulkodik: a *Számadást* eredetileg földmunkásként, szegényparasztként az esti órákban vagy éppen a rövid téli délutánokon írta. Az 1955-ös szöveg szerzője már a Magyar Írók Szövetségének jó anyagi körülmények között élő elnöke. Ami viszont – mondjuk úgy – művészi szempontból nyereség, az a társadalomtörténet kutatója számára veszteség, hiszen a később kiadott szöveg már nagyobb távolságba kerül az eredeti szegényparaszti visszaemlékezőtől. De nem olyan messze, hogy alapvetően lehetetlenné tenné az elemzést.

A balmazújvárosi hátország

A két szövegvariáns belső szerkezete is eltér némiképpen. Az 1937-es évek szerint tagolja Veres életének eseményeit: 1914, majd 1915, 1916 és 1917. A háborús esztendőket minden külön alcím nélkül követik egymást. Az 1955-ös változatban viszont önálló fejezetcímek vannak, amelyek közül A háborúban című 1917-tel kezdődik. Fontos különbségtétel, amely kétségkívül érettebb, tudatosabb szerzőre vall. Ugyanakkor nem kerül ellentmondásba a két szövegváltozat, hiszen Veres Péter számára a háború valódi kezdete az abban való részvétellel, a bevonulás időpontjával esik egybe. Sokkal figyelemreméltóbb, hogy a háború kitörése szinte elhomályosul. Sem Ferenc Ferdinánd, sem a szarajevói merénylet nem említettik meg, mint ahogy nem esik szó az antant és a központi hatalmak ellentéteiről sem. Mindkét szövegváltozatban azonos módon ír erről az eseményről a szerző: „Közben készült a világháború. [...] Így a háború kitörését is mint nagy szenzációt, nem pedig mint lelki élményt, lelki forradalmat éreztem. Azért mondom, hogy szenzációt, mert én mint tizenhét éves, tehát messze még a katonakortól, ösztönszerűen úgy éreztem vele szemben, mint a lúdtalpas polgár a kávéház sarkában: nagy dolog lesz, de nem érint engem, ebbe a sarokba nem jöhet be” (93–94).

Veres álláspontja távolságtartó: biztonságérzete szilárd, a háború az adott pillanatban még nem igen érzékelhető számára. Nagyon rövid kegyelmi idő-

szak ez, amely csupán rövid ideig tarthatott. Veres erénye, hogy nagyon fegyelmet elbeszélő, igen szigorúan tartja magát saját élettörténetéhez, kevéssé engedi beszűrődni a külvilág, a vele közvetlen kapcsolatban nem levő távoli világ eseményeit. Ám mielőtt azt a felületes következtetést vonnánk le, hogy Veres Péter álláspontja valamiféle általános paraszti rezignáltságot tükröz, vessük össze hogyan írt ugyanerről az eseményről a nála 22 évvel idősebb kiskunhalasi nagygazda, Csonka Mihály: „1914-ben kitört a világháború. Kell-e ennél nagyobb szenzáció? Július 28-án futott szét a híre, ami egy szombati nap volt. Úgy hatott, mint a tűzvész. Általános mozgósítás következett, 42 éves korig mindenkinek be kellett vonulni. A tanyára délután érkezett ki a hír. Éppen azon a napon volt nálunk a cséplés. A munkások kijelentették, hogy nem dolgoznak tovább. Pedig ha nem hagyták volna abba a munkát, végeztünk volna. Nem sok csépleni való maradt akkorra. De hiába volt a kérés, nem maradtak. Szedték össze a holmijukat, és uszgyi haza, mindenki a saját lakására.”¹⁰

Végezetül álljon itt egy harmadik változat, amelynek szerzője nem parasztember, s a műfaja nem is visszaemlékezés. A Veres Péter számára oly fontos Szabó Dezsőről van szó, aki kulcsregényében, *Az elsodort faluban* az alábbi képet festette a háború kitöréséről: „A cséplőgép egész szürkületig zakatolt, s a gabonával telt zsákok garmadáiban állottak a szekereken, és megindultak a falu felé. – Még ránk esteledik – mondta János, és kiadta a parancsot a készülődésre. Az emberek összeszedték elszórt ruháikat, ételtartóikat, és testükbe felmosolygott a pihenő vacsora. János Barabásnéval elegyedett szóba. Egyszerre a szentgyörgyi úton valami forgó port látott közeledni. Valaki futva jött a tag felé. János jó erős szeme kivetkőztette a porköpenyegből: – Nézze csak, néni, nem a Vitálisék Gábrisa jön? – Pedig a, istenugyse, hogy a – felelte az öregasszony –, úgy látszik megkergették ökelmét a városban. A porforgatag lassanként közeledett, s hegyes tölcserével felfúrt a készülő levegőbe. Még jó messze volt, mikor egy hang, melyben egy összerázott lélek remegett, kiordított belőle: – Kitört a háború! Kitört a háború! Az emberekbe beledobbant a kiáltás. Vitális Gábor katonaviselt, komoly fiatalember volt, nem szokott tréfálni. Azután ez a kiáltás úgy tele volt a remegő emberi hússal, hogy mindenki a saját megborzongásában érezte, hogy a hír igaz.”¹¹

A három változatot összevetve arra a meglepő eredményre juthatunk, hogy Csonka Mihályé és Szabó Dezsőé sokkal közelebb áll egymáshoz, mint Veres Péteréhez. Bár Szabó szövege fikció, de nagyon erős identitáspolitikai cél hatja át: számára a háború kitörése a vég kezdete, a pusztulás első lépése, amelynek híre vibráló, feszült körülmények közepette érkezik el a faluba. Bár Csonkából mindenféle pátosz hiányzott, de az események értelmezése határozottan hasonló: cséplés közben kapják a hírt, amely nagyon gyorsan terjed, felbomlasztja a munkarendet, pillanatok alatt felbolydul az aratók rendje, mindenki érzi, hogy

10 Csonka Mihály *élete és vilásképe*. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, 2009, Osiris, 145.

11 Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Debrecen, 1989, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, 145.

saját sorsát kell intéznie. Ezek után talán megkockáztathatjuk, hogy Veres Péter ezekben az években sokkal inkább a férfikor küszöbén álló legény, akinek ezt az életkori sajátossága meghatározóbb lehet, mint paraszti mivolta. S talán az életkor az, ami megmagyarázhatja, hogy miért emlékezett az egészen más társadalmi réteghez tartozó Csonka Mihály és Szabó Dezső elég hasonlóan 1914 nyarára, a háború kitörésére: ők már 39, illetve 35 évesek voltak, így érett férfiként másként tudatosult, rögzült bennük az a pillanat. Ezek után viszont logikus feltennünk a kérdés, hogy mennyire érdemes hangoztatni a paraszti emlékezet specifikusságát, vagy sokkal inkább a minden emberre érvényes tapasztalatokat találhatjuk meg ezekben az írásokban is?¹² Segítségünkre lehet Gyáni Gábor magyarázata, aki François Furet nyomán az első világháború „nehezen uralható” emlékeiről beszél. Ezek az emlékek pedig három tényezőből következtek: a háború általános jellegéből, a nyomasztó emlékek minden mást maguk alá rendelték, és az emlékek drasztikusak, a megszokottól gyökeresen eltérők voltak.¹³

Veres Péter visszaemlékezésében többek között az a nagyon egyedi, hogy három évig élt a háborús hátszágban majdnem felnőt看 fejfel, így nagyon erős és éles benyomásokat szerezhetett. Ezek, mint majd látni fogjuk, szokatlan, furcsa, de ekkor még nem drasztikus emlékek voltak, mást is hagytak érvényre jutni, így például bőséges teret szentelhetett a magánélet eseményeinek is. Ezért valóban pontosnak tűnik, hogy saját maga 1917-től számította a háborúban való részvételét.

A háborús hátszág három-négy konkrét földrajzi helyhez köthető: az író szülővárosához Balmazújvároshoz és a hortobágyi puszta világához, valamint Debrecenhez és Szegedhez, ahol a katonai kiképzésen átesett, és a bevonulás előtti időt töltötte. Vagyis a falusi, kisvárosi, sőt az író mértékével mérve már majdnem nagyvárosi élethelyzeteket, miliőt is megismerhetünk a *Számadás*ból. Az 1917 tavaszán történt bevonulásig tartó időszakban Veres Péter három csomópont köré fűzve tárgyalja az eseményeket: 1. milyen formában jutottak el hozzá a háborús hírek (sajtó, rémhírek, pletykák); 2. a háborúhoz kapcsolódó közvetett jelenségek (bevonulás, rokkantak, hadifoglyok); 3. a magánélet eseményei (háborús konjunktúra, szerelem). A három témakör közül legnagyobb terjedelemben a családi élet eseményeit, ezen belül is leginkább szerelmi életét tárgyalja a szerző. De haladjunk sorrendben.

Veres Péter már egészen fiatalon aktív újság- és szépirodalom olvasóként ír saját magáról. A háborúról szóló híreket főként a *Népszavá*ból merítette, illetve

12 Többek között erre a kérdésre is kereste a választ Hanák Péter igényes forrásközlésében. Népi levelek az első világháborúból, in uő.: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988, Gondolat, 222–274. Hanák válasza nem egyértelmű, mivel egyrészt joggal mutat rá arra, hogy a paraszti és munkás származású levelezők a hivatalos politikai, katonai frázisokat mellőzve a legalapvetőbb emberi érzéseket (egészség, család, éhezés, békevágy) taglalták, ugyanakkor megkísérli feltérképezni a „népi gondolkodás alapkategóriái”-t.

13 Gyáni Gábor: Az első világháború és a paraszti emlékezet, in uő.: *Az elveszített múlt*. Budapest, 2010, Nyitott Könyvműhely, 294.

a napi sajtó más termékeit is forgatta, de ezeket nem nevezte meg. Talán nem illett volna az öntudatos szocialista földmunkás portréjához, vagy más okból tett így, nem tudható. Figyelemreméltóbb, ahogy olvasási módszeréről, a tudatosságról ír: „Az Egylet is csak éppen hogy élt, a tagok bevonultak, a könyveket kiolvastam, az újságok üresek voltak. Csak fehér foltokat és hazug híreket hoztak. Én pedig már ekkor többre becsültem egy novellát vagy egy karcolatot a legnagyobb győzelmi hírnél. Különben is az újságokkal már tisztában voltam. Megtanultam olvasni őket. A nagy betűs, ordító hírekre oda sem figyeltem, hanem a főhadiszállás jelentéseiből és az apró betűkkel elbújtatott antant főhadiszállás-jelentésekből állígtattam össze a hadihelyzet képét” (101–102). A sorok között olvasó értelmiségi képe a Kádár-korszak jellegzetes alakja a magyar köztudatban, holott mint ez a forrás is bizonyítja, mélyebb és régibb jelenségről van szó. Talán éppen az I. világháború időszaka lehet születésének ideje, hiszen ekkor már virágzott a modern sajtó, kellően elterjedt az írásbeliség, életbe lépett a háborús cenzúra, de nem érvényesült az állam totális ellenőrzése, ezért megmaradt az információk közlésének szűk csatornája. Ezek a feltételek szükségese-
sek a sorok között olvasás mint tevékenység létrejöttéhez, ahogyan azt Veres Péter pontosan ábrázolta.

A háborús időszak jó lehetőség a rémhírek, álhírek, pletykák születéséhez és elterjedéséhez is, ám ezekből meglehetősen keveset örökített meg Veres. Fel-
tűnnek nála a közismert jelszavak, így a „mire a levelek lehullanak”, és a „csak egy fröstök lesz a Szerbia”, de a hátszországban terjedő rémhíreknek kevéssé adott teret. Egyetlen esetet ír le Veres, de azt is inkább azért, hogy a saját racionális érvelését bizonyítsa: „Ekkortáiban, még az első hetekben volt a híres autóügy is. Valahonnan elterjedt a híre, hogy a franciák valami autón nagy mennyiségű aranyat visznek Oroszországba, s Magyarországon viszik keresztül. Itt látták, ott látták, mondta mindenki. S ez az örület úgy megszállta az embereket, hogy azon a környéken, a Hortobágy tiszai részén megállt minden munka. A parasz-
tok kaszával, kapával a dűlőutakra vonultak, a vasutasok meg otthagyták az irodát, és a töltés tetején leskelődtek. [...] Persze az autó nem jött. Kutattam én aztán az újságokban, hogy honnan származhatott ez a rémhírörület. Találtam is egy esetet, de csak pár sort írtak az újságok róla, hogy valamelyik Rotschild-
fiú az egyik osztrák főherceggel ment úgy keresztül a Felvidéken, hogy valahol nem állott meg igazolásra, és utána lőttek. Gondoltam, biztos innen ered a do-
log” (95–96). Veres Pétert általánosan jellemző, a *Számadás* egészét meghatározó beállítódás ez: ő éppen azért nem dől be a rémhíreknek, éppen azért megy utána az eseményeknek, mert műveltsége, olvasottsága révén felülemelkedik a félrevezető információkon, a tudás oltalmat és menedéket ad számára, amely egyedül védi őt a nehéz élethelyzetekben. Ezzel voltaképpen kora olvasóinak, elsősorban a hozzá hasonló helyzetben levő földmunkásoknak üzent, hiszen a tudás megszerzését tartotta az érdekvédelem legfontosabb eszközének.

A frontokon zajló harc saját életére és a vele egykorú falubeli fiatalemberek-
re gyakorolt hatását így foglalta össze: „Munkatársaimmal, ha szó esett a há-

borúról, csupa egyéni sorskérdés – kinek mikor kell bevonulni? mikor telik ki az ideje? stb. –, de semmi nemzetpolitikai szempont nem került elő. Az öregebbeket bevonultatták, mi fiatalok meg azt számolgattuk, hogy mikor kerülünk sor alá” (94). Realista, minden pátosztól mentes kép, mintha még Veres Péter is szégyenkezne kicsit az ún. „nemzetpolitikai szempont” hiánya miatt. Ez azonban csak pillanatnyi tűnődés, mivel az író éppen úgy ábrázolja a bevonulás lehetőségét, mint a következő évek (1915–16) minden meghatározó origóját: a növekvő munkaidő, a romló munkakörülmények, az inflálódo munkabér miatt lázongó pályamunkásokat a bevonulás lebegtetésével lehetett lecsendesíteni, ahogyan családtagjaikat megfélemlíteni. Ez a kép teljes mértékben egybevág azzal, amit a háborúról manapság szoktunk gondolni: a család életét fenyegető, feldúló csapás, s a benne való részvételt bármi áron el kell kerülni.

Veres Péter azonban színesíti ezt a képet, és több tényező felsorolásával érzékelteti, hogy miért volt olyan összetett a bevonulni vagy nem bevonulni kérdése. Ezek a következők voltak: 1. A vasútnál állandóan sakkban tartották a bevonulás lehetőségével. 2. Nem tudott könyvekhez hozzájutni, sem írni, ez fokozta a hiábavalóság érzését. 3. Amíg nem töltötte le a katonai szolgálatát, nem nősiülhetett meg. 4. Ahogy egyre több kortársa elesett vagy sebesülten hazatért, egyre inkább gyávának, megalázottnak érezte magát, hogy miért nem vonul be. 5. Ha kimarad a háborúból, hogyan érvényesülhet majd mint parasztvezető. Végül az alábbi döntést hozta: „Sok ilyen kérdés kínozta, nagyon-nagyon nyugtalan és szomorú voltam. Ma már talán nem is tudok eligazodni abban az érzelmi zűrzavarban, ami akkor uralkodott rajtam mindaddig, amíg itt nem hagytam mindent: vasutat, munkát, szerelmet, szülőket, akáclombos falut, és be nem vonultam” (108). Majd következik egy igen fontos mondat, amely az 1955-ös kiadásból bizony kimaradt: „Akkor megnyugodtam.” Ezek után elmondja, hogy nem csupán egyedül ő maga, hanem több barátja is az önkéntes bevonulás mellett döntött, nem várták meg a sorozás időpontját. „Egyszerűen paraszti büszkeségből és becsületérzésből mentünk” (109). És itt megint szerepel az 1955-ös változatból kivágott, a lépés helyességét utólagosan igazoló mondat: „És mi visszajöttünk mind a háborúból, egyik kománk, míg mi oda voltunk, meghalt a fűtőházban tüdővészben.”

Veres Péternek a katonai szolgálat fontosságáról írott szavainak értelmezéséhez érdemes segítségül hívunk a néprajztudományt. A katonáskodás ugyanis markáns jelzőpont volt a férfi életében: a serdülő- és férfikor közötti határ átlépését jelentette. Az önálló kaszálással egyetemben, amely ugyancsak a férfivá válás előfeltétele volt (Veres Péter is hosszasan részletezi első önálló aratását egy nagygazdánál, s közben megemlékezik az ukrán hadifoglyokkal kötött ismeretségéről), a katonának állott fiatalember felszabadult számos kötelem alól (a dohányzás és a kenyér megszegésének tilalma, ételszedés a tálból, hallgatás az asztal körüli beszélgetés során). Ezért is fordult elő, hogy az első világháború idején 17 éves legények is katonának álltak, hogy az apai függéstől szabadul-

janak.¹⁴ A katonaságot a férfivá, emberré nevelés helyszínének is tartotta a paraszti közvélekedés, így a felmentett, szolgálatra alkalmatlan legényekről sajnálkozva, nem kevés lenézéssel szóltak még békeidőben is.¹⁵ Vagyis Veres Péter esetében nem csupán egyéni döntés volt a minél előbbi bevonulás kérdése, hanem a közösség általánosan vallott normáihoz való igazodás is. Persze ezek a normák éppen a háború rendkívülisége miatt változtak, de növekvő veszteségek inkább növelték, mint csökkentették a még be nem vonultakra nehezedő nyomást.

A bevonuláson kívül a háborúnak még két közvetett hatását érezte Veres Péter a mindennapokban: a zsúfolt katonavonatok, a nyomukban járó szemetet, mocskot és betegségeket, valamint az első nagy galíciai ütközeteket követően az országba tömegével érkező hadifoglyokat. Az utóbbiak csupán az 1955-ös szövegváltozatban bukkannak fel, ezúttal épp az 1937-esnél lépett működésbe az öncenzúra, vagy talán muszáj volt felvillantani a barátságos orosz nép képét, nehéz eldönteni. A *Számadás* teljes szövegét tekintve mindkét változat elképzelhető, bár Veres Péternek akár a szerbekről, akár a románokról írt kifejezetten jóindulatú és barátságos, mindenféle nemzeti elfogultságtól mentes gondolatait olvasva, minden további nélkül feltételezhető, hogy inkább 1937-ben kényszerült kihagyni a hadifoglyokról szóló gondolatait. Legfeljebb egy zárójeles betoldás („Az első orosz–magyar barátkozás tulajdonképpen ezen alapult: az azonos jellegű, sík földi parasztkultúra és életszemlélet hozott össze minket” (109). tűnik úgy, mint amely az 1950-es évek elvárásaihoz igazodva került bele a visszaemlékezés szövegébe.

Magánélet a háború első éveiben

A magánélet szűkebb körét Veres Péter az eddigiekhez képest sokkal nagyobb részletességgel, aprólékossággal ábrázolja. Ahogyan anyagi helyzetének, élet-színvonalának a háború alatti változásait szemlélteti, cáfolja az erről az alapvető fontosságúnak tartott témáról az eddigi szakirodalomban olvasható állításokat. Illetve nem is annyira az állításokat, hanem azt a tényt, hogy a vidéken élő falusi népességet egyszerűen a termelők, a városban élőket pedig a fogyasztók kifejezésével lehetne leírni.¹⁶ A szerepeket nem lehet ennyire tisztán és me-

14 Fél Edit – Hofer Tamás: „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Budapest, 2010, Korall, 141.

15 Fél Edit – Hofer Tamás: „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Budapest, 2010, Korall, 373.

16 Bihari Péter monográfiájában külön fejezetben hívja fel a figyelmet egy fontos társadalmi konfliktusra a Város a falu ellen, fogyasztók a termelők ellen című fejezetben. Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarorszáján*. Budapest, 2008, Napvilág, 127–130. A szerző lehetségesnek tartja a társadalom felosztását fogyasztókra és termelőkre, valójában ennél összetettebb volt a helyzet, hiszen a termelők egyben fogyasztók is voltak.

reven elhatárolni egymástól, s erre Veres Péter visszaemlékezése is jó példával szolgál. Vasúti pályamunkásként nagyon megsínylette a háborús gazdaságot jellemző magas inflációs rátát: „Még az se volt baj a szüleinknek, hogy a fizetésünk lassanként elolvadt, hogy a drágaság jöttével valósággal ingyen dolgoztunk, csak jó helyen legyünk. Mert ügyesen úgy gondolkozott az állam, hogy minek emelni a munkabért, ha nem fizetünk, csak a harctérre ne kelljen menniök. Még nekünk, nőtlen fiúknak meg is járta a sorsunk, de a nagycsaládúak, például az előmunkásunk, akinek kilenc gyermeke volt, és tartalékja nem volt, valósággal éheztek. Majd évek múlva, mikor már egy kiló szalonna egyheti bérből sem telt ki, s egy mázsa búzáért kevés volt egyhavi kereset, javítottak tíz-húsz fillért naponként” (96–97). Magyarországon az antant országaihoz, de még Németországhoz viszonyítva is igen komoly reálbércsökkenés ment végbe: az 1913/14-es szinthez képest 1918-ra a napszámosok bére 54%-kal, a gyári munkásoké 47%-kal ért kevesebbet.¹⁷

Ugyanakkor a másik oldalról Veres Péter családjának, édesanyjának és mostohaapjának anyagi helyzete érezhetően javult a korábbi idők kínlódásaihoz képest nem is elhanyagolható mértékben. Az író szavaiból bizonyos elégedettség, megállapodottság csendül ki: „Ha sok vasúti baj között is, de viszonylag nyugodtan éltem. Anyagi helyzetünk sem volt éppen rossz, mert ha az én keresetem el is olvadt, de a mostoha kupeckedése most már a nagy drágaságban eredményesebb volt. Nem kellett már jól vásárolni, csak vásárolni, biztos volt a nyereség. Megvolt a házunk és egy pár tehén, azonkívül pénz is mindig került” (97). Ha nem is érthette el a Veres család az anyagi biztonságnak azt a szintjét, amely a falura vitt zongorákban és a városi takarékpénztárakban elhelyezett megtakarításokban, az Illyés Gyula és Kaffka Margit által is megörökített gazdagodásban nyilvánult meg, de szinte bizonyosak lehetünk benne, hogy 1945 előtt ezekben években élt Veres Péter a legnagyobb, ha még oly relatív jólétben is. Ez az állapot azonban törekeny és illékony volt: a loállomány katonai célokra történő mozgósítása elvonta az igaerő jó részét, megnehezedett a talajerő-utánpótlás, nőtt az ugar területe, és egyre többször foglalta le, rekvirálta a hadsereg élelmezési célokra a falvakban levő élelmiszerkészleteket. Mindezek miatt törvényszerűen visszaesett a mezőgazdasági termelés, és a háború utolsó évére nem csupán a városi, hanem a falusi lakosságot is elcsigázta a háború.¹⁸

A viszonylagos anyagi stabilitás és az egyelőre a távolban folyó harci cselekmények lehetővé tették, hogy Veres Péter ezekben az években azzal foglalkozzon, ami egy vele egykorú ifjút – akkor és alighanem manapság is – a legjobban foglalkoztat, vagyis a szerelemmel. Azonban közvetett módon még az élet e legszemélyesebb, legintimebb szférájába is behatolt a háború, és voltaképpen Veres

17 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2000, Osiris, 105.

18 Szuhay Miklós: *A magyar mezőgazdaság a két világháború között 1919–1945*, in *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Szerk.: Gunst Péter. Budapest, 1998, Napvilág, 211.

Péter korosztályának kedvezett. Erről a folyamatról így vall a *Számadás* szerzője: „Mint süldő legény az igazi nagy legények mellett eddig még nemigen merem a lányokhoz szólni. Mindig attól félttem, hogy kinevetnek. A kisebbekhez meg azért nem szóltam, mert mint csirkékkel nincs velük mit foglalkozni. Valójában ez azért volt, merthogy vasútra kerültem, elmaradtam a lányokkal való közös munkától, és így idegen voltam az én korosztályombeliekhez. Ezek meg már a nagyobb legények után vágyakoztak. Ők lenéztek minket, mi meg a náluknál fiatalabb, valójában éppen hozzánk való lányokat. De hogy aztán a nagy legények elmentek a háborúba, mi is megbátorodtunk. Már hozzájuk mertünk nyúlni, már meg mertük őket egyedül szólítani” (98). Vagyis kicsiben az a folyamat játszódtott le, amit a társadalomtörténet-írás a nagy tömegű férfinépesség háborús részvételével magyaráz: fellazultak a hagyományos nemi szerepek és erkölcsök, a férfihiány átírta az érintkezés, az ismerkedés és a családalapítás szabályait. Mindez érthető, ha számba vesszük, hogy a Magyarországon mozgósított 3,8 millió fő 17%-a meghalt, 20%-a megsebesült és 19%-a fogságba esett. Vagyis a besorozott népesség több mint fele valamilyen módon hosszú évekre vagy véglegesen kiesett a családi mindennapokból és a termelőmunkából.¹⁹

A hiányzó férjek és apák/kereső családfők helyét minél hamarabb be kellett tölteni, és ez bizony javította a fiatalabb férfiak házassági esélyeit, másrészt növelte a nőkre nehezedő, amúgy sem csekély társadalmi nyomást. Az utóbbira maga Veres Péter is hoz egy magányos és szomorú életút kezdetét sejtető példát: „Más alkalommal egy másik állomásfőnök szolgáloja – a váltókezelőt helyettesítettem akkor –, tapasztalt, idősebb lány s elég szép és csinos is, valósággal hívott, hogy miért nem megyek esténként tanyázni hozzá, maga a gazdája, egy igen finom és jó kedélyű ember is mondta, hogy miért húzódozom a lánytól, de bambaságból és becsületességből nem mentem. A lány olyan jó, olyan odaadó volt hozzám, hogy sajnáltam bármiféle hátsó gondolattal megsérteni. S amire megértettem volna, hogy a lány tulajdonképpen nagyon-nagyon szerelmes, s a vénülő lány (még csak huszonegy éves volt, de falusi lányoknál ez már »öregedést« jelentett) ragaszkodásával kapaszkodik belém, s nem is követelt tőlem semmit, csak szerelmet, akkorra már elköltöztek onnan, s amikor a vasúti kocsi-ban záporozó sírással búcsúzott el tőlem, értettem meg, hogy mi történt köztünk” (105–106). A házasság sűrű kényszere még erősebben jelentkezett a fiatal, kisgyermekes özvegyeknél, ahogyan arra majd a későbbiekben példát látunk.

A szerelem első lépését jelentő ismerkedés azonban nem ment olyan könnyen, mint a békebeli viszonyok közepette. Ennek legfőbb okát az alábbiakban látta Veres: „Bálok a háború miatt nem voltak, kocsmába nem jártam, viszont nálunk a lányok se mentek volna be a kocsmába egy fél világért se. Munkába se jártunk együtt, így csak a piacon, a korzón és a libamezőn, a labdázóban érintkezhettem velük” (98). Az utóbbi hely voltaképpen a báltermet pótolta, s önmagában szemléletesen érzékelteti hogyan teremtette meg a falu fiatalága

19 L. Nagy Zsuzsa: *Magyarország története 1918–1945*. Debrecen, 1995, Csokonai, 10.

a társas érintkezés hagyományos színtereinek (bálszoba, kocsmák) bezárulásával a kapcsolatteremtés új helyszíneit: „Együtt jártunk vasárnap délutánoként a libamezőre labdázni, ami tulajdonképpen csak ürügy volt a lányokkal való játszózásra, fogdolódzásra és csókolódzásra” (106). Ugyanazt a szerepet töltötte be a balmazújvárosi fiatalság életébe a libamező, mint a Buda külső kerületeiben, így Húvösvölgyben levő mezők, ahová a Szabó Dezső vagy Gelléri Andor Endre írásaiban megörökített fiatal értelmiségiek vagy vékonypénzű munkások jártak.

Veres Péter személyiségét mindmáig körülengi a szerelemtől, pláne az erotikától való határozott, szemérmes, már-már megmosolyogtató távolságtartása. Ez nem feltétlenül magából az életműből, inkább annak utólagos értelmezéséből táplálkozik. Figyelmesen olvasva a *Számadás* szövegét világossá válik, hogy a szerző lebegtetni annak kérdését, hogy volt-e a házasság előtti nemi kapcsolata. Amikor általában a szerelemről, mint mondjuk úgy elvont, absztrakt fogalomról ír, meglepő, a kor paraszti írásbeliségét jellemző konvenciók tűnnek fel a szövegben. Első szerelmét így jellemezte: „Egyszer az állomáson láttam, amit a homloka körül megjelent a glória. Egy fa alatt állott, s a fa levelei között átszűrődő napsugár tükröződött az arca körül, de igazán olyan volt, mint a glória. Más-különbben is Madonna-mániában éltem akkor. A képeslapokat órákig el tudtam nézni. A nőbe mint Madonnába voltam szerelmes. Nem vallásos jelkép – hiszen hitetlen voltam –, hanem a szent anyaság, a szerelem és fajfenntartás jelképe volt nekem a Madonna” (98). Ugyanarról a jelenségről van szó, mint amit Hanák Péter elemzett az első világháborúban a cenzúra által lefoglalt népi levelek kapcsán: a vallási szimbólumok, formulák, szófordulatok változatlanul tovább élnek, nem egy esetben immár elvesztve spirituális tartalmukat, s egyszerű szófordulattá vagy szinte tartalmatlan kifejezéssé kopnak.²⁰ A református hagyományokhoz, észjáráshoz való ragaszkodását hangoztató Veres számára is valamiféle örök, női tisztaság jelképe, nem pedig Jézus édesanyja Madonna.

Veres többször hangoztatja, hogy elsősorban tartozni szeretett volna valakihez, ebben az értelemben használja a szerető kifejezést. Többször részletezi, hogy lehetősége nyílt volna nemi érintkezésre is, de a csókolódzásnál tovább nem ment. Így későbbi feleségével, Nádasdi Juliánával történő megismerkedése voltaképpen megnyugvást hozott számára. A vele való ismeretséget így örökítette meg: „Nem írok szerelmi regényt, s csak azért írom le mindezt, mert úgysem hinné el senki, hogy nem voltak szerelmi problémáim, vagy nagyképszerűségnek, szándékos lebecsülésnek tekintenek az élet biológiai jelenségeinek elhallgatását, ezért nem is részletezem sem ennek az érzésnek a mélységét, sem a külső megnyilvánulását, de nyugodt lélekkel mondom, hogy nagyon-nagyon boldog s egyben nagyon-nagyon nyugtalan voltam.”²¹ Már ez a hosszú mondat

20 Hanák Péter: Népi levelek az első világháborúból, in uő.: *A Kert és a Műhely*. Gondolat, Budapest, 1988. 247–252.

21 Veres Péter: *Számadás*. Budapest, 1937, Révai, 83.

is eléggé talányos, s még furcsább az, hogy az 1955-ös szövegváltozatból kimaradt az alábbi rész: „s csak azért írom le mindezt, mert úgysem hinné el senki, hogy nem voltak szerelmi problémáim, vagy nagyképűségnek, szándékos lebecsülésnek tekintenek az élet biológiai jelenségeinek elhallgatását”. Itt megint nehéz eldönteni, hogy mi is történt valójában: Veres Péter húzta meg a szöveget, amely azt sugallta, hogy már a házasság előtt történt nemi érintkezés, s ez nem fért össze a róla élő képpel, vagy az 1950-es évek hivatalos ideológiája volt oly mértékig prűd, hogy nem bírta ezt a testi kapcsolatra utaló, nem túlságosan erőteljes célzást sem. Jőmagam inkább a második változat felé hajlok.

Katonaélet Debrecenben és Szegeden

1917 tavaszán, miután felgyógyult egy vasúti fűtőházban elszenvedett kisebb balesetéből, Veres Péter megkezdte katonai szolgálatát a debreceni Péterfia lakatanyában. A visszaemlékezés ezen része azért is nagyon érdekes, mert e viszonylag rövid szövegrészben három alkalommal is jelentős eltéréseket találunk az 1937-es és az 1955-ös változatok között. A kihagyások indoka az első változatban a katonatisztek neve volt, Veres a legritkábban említ konkrét neveket, egyszer-kétszer még a rendfokozatot is megváltoztatta. Nem tett különbséget számára rokon- vagy ellenszenves tisztak között, talán attól tartott, hogy a hadsereg titkainak a kifecsegése nem ildomos, netán tilalmas, s az egykori tisztak között még továbbszolgálók is lehetnek.

Egy helyen viszont éppen azért kényszerült nyilvánvaló öncenzúrára Veres, mert politikai szempontból roppant kényes témát érintett: a Tanácsköztársaság alatti vörösteror kérdéskörét. Egy Szentgály nevű hadnagyról az alábbiakat írta a *Számadás* 1937-es kiadásában: „Amikor vége lett, felvétette a seprűket, és simára separtette a homokot mint minden gyakorlat után. Ugyanez a tiszt a forradalomkor mint különítményi parancsnok lett híres, s rendcsinálás örve alatt egy vidéki kastélyban idomította a parasztokat. Állítólag lábuknál fogva kötötte fel, úgy vallatta őket, a lányokat meg meztelenre vetköztette, és subickkal feketére mázoltatta. Hogy igaz volt-e, soha nem tudhattuk meg, csak egy földim is volt köztük, attól származott a hír. Egyébként a csapatja csupa hólyagokból és falusi csirkefogókból állott” (89). Talán át lehetett volna alakítani a szöveget úgy, hogy az rendszerkonformmá váljék, de Veres Péter nem vállalta ezt a lépést, inkább úgy zárta le ezt a részt, hogy a tiszt szeszélyes kiképzési stílusáról mondott ítéletet: „Amikor vége lett, felvétette a seprűket, és simára separtette a homokot mint minden gyakorlat után. Az ilyesmit – azt mondták az öreg katonák – békében nem lehetett volna megcsinálni. Nem azért, mert a katonákat kímélték volna, hanem azért, mert a rendet féltették. Kaszárnyában rend az isten” (117).

A katonai kiképzésről Veres meglepően keveset írt, véleménye, meglátásai a korrupció és közömbös tisztekről, a nemzetiségi szempontból tarka haderőről, a tábori konyha és kórház sivár mindennapjairól belesimulnak abba a közös

irodalmi hagyományba, amelyet az egykori Monarchiáról Jaroslav Hašek, Joseph Roth vagy Miroslav Krleža írásai olyan szépen és máig hatóan megteremtettek. Ehhez a tudáshoz és ismeretanyaghoz képest a *Számadás* nem szolgál újdonsággal, csupán tovább erősíti a képet. Az egész debreceni időszak afféle átmeneti állomás Veres Péter katonaidejében, mivel szülőfaluja közelsége miatt gyakran találkozhatott édesanyjával és szerelmével, így nem igazán szakadt még el az otthoni környezettől. A magánéletében történt egy fontos esemény, jegyet váltott Nádasdi Juliannával. E látszólag szigorúan magánjellegű döntést, amelyet mai szemünkkel legfeljebb szép és becsületes lépésnek tartanánk a férfi részéről, a háborús állapotok más megvilágításba helyezik: „De nem hagyhatam itthon a menyasszonyomat eljegyzés nélkül. A jegygyűrű volt a lányok védelme az erőszakos férfitolakodás ellen” (117). Hiába, itt már megfordulnak a szerepek: Veres Péter elvesztette előnyét, amelyet az idősebb korosztályok bevonulása révén átmenetileg szerzett. Ekkortól már ő volt a távol levő, veszélyeztetett férfi, s a be nem vonultak vagy a katonai szolgálatból enyhébb sérülés révén szabadulók potenciális vetélytársaivá váltak.²² Bár a párja érdekében tett lépésként tüntette fel az eljegyzést, ezzel alighanem saját magát is biztosította a remélt hazatérés utáni időszakra.

Az egyhangú debreceni kaszárnyaéletnek egy váratlan lépés: a telefonista tanfolyamra való elküldése vetett véget. Nagyon fontos az, ahogyan Veres Péter ezt a maga szempontjából feltétlenül szerencsés döntést értelmezi. Előbb azon töpreng, azt próbálja megfejtetni, hogy miért nem kapott semmiféle rangot a hadseregben. Ekkor tette az alábbi megjegyzést: „Ehhez még azt is tudni kell, hogy abban az időben már a tényleges hadsereg többnyire árva napszámosokból, az én osztályomból állott, akik között kevés volt a rendesen írni-olvasni tudó ember. Az ilyenek már vagy a műszaki csapatoknál vagy az irodákban és kórházakban és persze a hadüzemekben voltak, mert a gépesedő háborúhoz mind több írástudó ember kellett” (118). A későbbiek folyamán erre a megállapítására utal vissza: „Nemsokára azután írni-olvasni jól tudó, értelmes és lehetőleg magyar fiúkat kellett küldeni a szegedi telefonista-tanfolyamra. De nem nagyon voltak bőviben az ilyen fiúknak. Amint már említettem, minden ügyesebb ember vagy altiszt, vagy valamilyen műszaki volt. Így küldtek el engem is” (125).

Miért fontos mindez? Nem csupán azért, mert Veres Péter identitásában kulcsszerepet játszott az autodidakta módon szerzett tudás, olvasottság, amelynek révén egyedül nyílt esélye, hogy kiemelkedjen környezetéből, védelmet szerezzen a külvilág veszedelmeivel szemben. Úgy is mondhatnánk, hogy ez teremtette meg számára a felfelé irányuló társadalmi mobilitás esélyét. Így tekintett Veres Péter a K. und K. haderőre is, amelyet, mint ahogy a klasszikus szociológia is vélekedik, a felemelkedés egyik lehetséges csatornájának tartott.

22 Korábban így sóhajtott fel a hazatérőket szemlélve: „Én már láttam a boldog fiúkat, akik egy kis csonkaság árán megszabadultak a háborúból, és megnősültek” (108).

Ráadásul ez a fajta szemlélet megóvta Veres Pétert attól, hogy beleessen olyan csapdába, részese legyen olyan sztereotípiáknak, amelyet a kortársak zöme széles körben osztott. Ilyen közkeletű előítélet volt, és nem csupán Magyarországon, hanem Németországban is, hogy a zsidók kerülnek a frontszolgálatot, úgymond, hagynak másokat maguk helyett elvérezni, s ők a háttérbe húzódnak.²³ Veres egészen más összefüggést vélt felfedezni: „És az is igaz, hogy a zsidók, hacsak nem reménytelenül buták, ami a zsidóban ritka eset, mert legalább a látszatát megszerzik a műveltségnek, szintén a gazdasági hivatalokban, egészségügyi osztagokban, csapatirodákban, hadosztály-telefonoknál és a cipész- és szabóműhelyekben voltak, de akárhol is voltak, egy-két csillag legalább volt az álluk alatt. Ekkor már az elgépesített háború annyira igénybe vette az ország emberállományát, hogy minden ügyesebb emberből lenni kellett valaminek.”²⁴

Az 1955-ös kiadásban a zsidó szót kispolgárra cserélték, ahogyan más említéseknel is történt. Bár volt, ahol a zsidó boltos gyerekeit az úrigyerekek kifejezéssel helyettesítették. Ezek az eljárások kiválóan példázzák az elfojtás, az elhallgatás és a tabusítás technikáit. Ennek a gyakorlatnak a legfurcsább példája a szegedi telefonista tanfolyamot vezető két tiszt bemutatása, akikről a legmelegebb rokonszenv és elismerés hangján írt Veres Péter. Az 1937-es szövegváltozatban az alábbi leírást találjuk: „Egy szakaszvezető, aki Makón kereskedő és egy őrmester, aki nem tudom miféle volt, de alighanem zsidó és szocialista, voltak a tanfolyam tényleges vezetői” (95). Mindez a Rákosi-korszakban megjelent változatban immár így olvasható: „Egy szakaszvezető, aki Makón kereskedő és egy őrmester, aki nem tudom civilben miféle volt, de alighanem szocialista, ezek voltak a tanfolyam tényleges vezetői.” Vagyis még abszolút pozitív esetben, a szocialista-munkásmozgalmi hagyományok esetén sem volt szabad a zsidó származás felemlítése. Hasznos adalékok ezek az 1945 utáni magyar kommunista mozgalom és a zsidóság kapcsolatának elemzéséhez.

Szintén fontosnak tartom megemlíteni, hogy bár Veres Péter sokat beszélt a rendkívül sovány, zsírtalan, gyenge laktanyai kosztról, de nem bukkannak fel nála azok a széles körben vallott vélemények, mely szerint a zsidó hadiszállítók, spekulánsok, kereskedők a hadsereg nyomorának okozói, egyben a hosszsan tartó háborúskodás anyagi nyertesei. Ennek legfőbb okát abban látom, hogy Veres nagyon fegyelmezetten ír, mondandója tényleg saját élete, a vele történt események, nem pedig egy afféle „életem és korom” jellegű memoár. A másoktól származó híreket, értesüléseket, információkat közvetlen környezetéről, családtagjaitól, barátaitól, katonatársaitól meríti, ez tovább erősíti visszaemlékezése személyességét és hitelességét. Így azután azokat a jelenségeket állítja pellengérré, amelyeket maga átélt, megtapasztalt, szenvedő alanyává vált.

23 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris, 88-90; Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszögben. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest, 2008, Napvilág, 150-152.

24 Veres Péter: *Számadás*. 1937, Révai, 90.

Ennek köszönhetően viszont tovább színezi a háború haszonélvezőiről, vámszedőiről szóló képet. Nagyon találó például a szegedi hadikonyháról szóló beszámolója, amely az alighanem minden nagyobb üzemi konyha esetén fellelhető párhuzamokról tudósít: „A tanfolyamnak nem volt saját konyhája, hanem a szomszéd barakkban egy honvéd pótzászlóalj volt a szegedi 5-ös honvédektől, ott adtak enni. S ha már Debrecenben is az volt a hadsereg gazdasztaktikája, hogy a parasztok tartsák el fiaikat, itt még inkább az lett. Ráadásul a szakácsok asszonyok voltak, idős asszonyok, a legellenszenvesebb boszorkányfajtából, akik disznókat hizlaltak a maradékon. [...] De most, amikor már éhségtől szédelő bakákkal volt tele a város, ez a disznóhizlalás nem volt tiszta dolog. Mert a szakácsnők mindig arra ügyeltek, hogy maradék legyen a disznónak, s nagyon kicsi kanállal mértek. Emiatt sok morgás és átkozódás volt, a bakák néha hangosan szidták a szakácsnőket, de mindez nem ért semmit. Hangban és erélyben a főszakácsnő túlszárnyalt tíz zupást” (127–128).

De nem csupán a katonák kosztján nyereszkedő, a hízott disznóból hasznot húzó szakácsnők képviselik, idézik fel Kurázsi mama szellemét az emlékirat lapjain, hanem rossz színben tűnnek fel a tehetősebb parasztemberek is. Itt mintha elfelejtkezne Veres Péter arról, hogy nem csupán az ő mostohaapja kereskedhetett sikerrel a városokban hiánycikknek számító élelmiszerekkel, hanem mindenki, aki feleslegesen tudott termelni. Miközben a mostohája kupecskedését dicséri, a módosabb parasztagdák esetén kifejezetten elítélően szól az árukészletek felhalmozásáról, elrejtéséről: „Még ha kerestek is az otthon maradt öregemberek, süldő gyerekek vagy maguk az asszonyok valamit, de a szűk kis viskóban és a kopár portán nem tudták elrejtetni a rekvirálók előtt, mint a gazdák, akiknek az udvarán sok sötét lyuk, góré, ólpadlás, avas széna-, szalma- és csutkakazal van.” Ez a leírás tovább árnyalja a városiak és falusiak antagonisztikus ellentétéről vallott sematikus képet, hiszen arról tudósít, hogy a falusi társadalmon belül is megindult a bomlás, felgyorsult az anyagi nivellálódás, súlyosbodtak a szociális feszültségek.

A Szegeden töltött hónapok azonban nem csupán az eddig bemutatott jelenségek okán érdeemesek a figyelmünkre, hanem azért is, mert Veres Péter részletes és tanulságos láttelepet ad a nemi szerepek és erkölcsök háború miatti átalakulásáról, bomlásáról, lazulásáról. A háború negyedik évében járva az ellátási nehézségek, az életszínvonal meredek zuhanása, a növekvő férfihány, a megélhetési kényszerek a deviancia új formáit alakították ki, pontosabban a régieket módosították. A gyakorlatilag éhező katonák és a magukra maradt lányok, asszonyok szokatlan körülmények között találtak egymásra: „Az itteni fiúk ugyanis úgy éltek, hogy akiknek nem voltak hazai segélyforrásaik, azok fogtak valami szolgálót vagy hadiasszonyt, és azzal tartatták fenn magukat. Egy jó komámmal, a Bihar megyei szerepre való volt, mi is elhatároztuk, hogy fogunk valami szeretőt, aki tud juttatni a gazdája konyhájáról valamit, hiszen az urak konyháján még most sincs ínség. Ki-kimentünk esténként a Tisza-partra, a sétá-

nyokra, vasárnaponként meg Újszegedre, a kertbe, ahová a szolgálók és a bakák szórakozni meg szerelmeskedni jártak. Nem könnyen ment, hiszen nem szerelmi, hanem gyomorvágyaink voltak. S mégis egyszer összeismerkedtünk végre két lánnyal. Az egyikkel én barátkoztam, a másikkal a komám. Az enyém valami törvényszéki bírónál lakott” (130).

A bevonulásra váró fiatal, zömmel paraszti sorból való bakák és a zömmel ugyancsak faluról a nagyvárosba kerülő cselédlányok között szövődő szerelem mondhatni tömeges jelenségévé vált az I. világháborús magyar hátország mindennapjainak. Ha volt valami, ami a hagyományos családmoddal, a nemi érintkezés megszokott, társadalmi normának tekintett szabályaival szemben állt, akkor alighanem ezek a találkozások voltak azok. S hosszabb távon a felkavarodott háborús társadalom erőteljesen gyorsította a családi élet kereteinek átalakulását, a házasság előtti nemi kapcsolat elterjedését. A háború által okozott, hosszú távon érvényesülő társadalmi változások közül alighanem ez a legfontosabbak egyike. Hogy mennyire felkeltette mindez a kortársak figyelmét, elég felidézni Hunyadi Sándor klasszikus, elsősorban a belőle készült film révén széles körben ismertté vált novelláját, a *Bakaruhábant*. A szerző 1914 végének, 1915 első felének kolozsvári korzóját ábrázolja, tehát még kevésbé érezhető a háború lelkeket roncsoló hatása, de mégis éles szemmel vette észre a felbolydult mindennapokat: „Mondom, vasárnap délután volt. Az utca teli ünnepnek öltözött, sétáló cseléddel. Kolozsvár gazdag gyűjtőteknője különböző fajták patakjainak. És a cselédkorzó tömegét pávafarkszerűen tarkává tették a székely, román és magyar lányok összekapaszkodott kis csapatai. Ahány falu, annyi viselet, hajszín, figura, temperamentum, pántlika, szoknya, kendő. Micsoda nyüzsgés, vidámság. Hogy ragyognak a kimosdott, mohó arccokkák. Sietni kell, egyetlen délután kérészéletű boldogsága ez.”²⁵

Veres Péternek és egy Szatymazról származó cselédlánynak még a „kérészéletű boldogság” sem adatott meg, ugyanis Hunyadi elbeszélésének főhősével egyetlenben nem tudott bejutni a házba. „A zord, előkelő, sötét ház, a magas, zárt kapuval olyan volt, mint egy börtön” – írja Veres. Ezáltal csupán az utcán, a parkban tudtak volna találkozni, vagyis éppen az az intim tér – kis szoba vasággal – hiányzott, amely az alkalmi örömöknek is elengedhetetlen feltétele. A kudarc azonban csak látszólagos, hiszen a cselédsors lényege egy olyan magába záruló világ létrejötte, amelyben a magánélet és a munkaidő nem különül el, hanem szorosan összefonódik. Ez éppen szembe ment a polgárosodás egyik legfőbb jellemzőjével: a termelő munka és a privát élet szférájának elválásával. A házicselédre azonban más szabályok vonatkoztak: ő a beszegődéssel lemondott a magánélete tetemes hányadáról és arról, hogy valamiféle autonóm életvitelt alakíthasson ki.²⁶

25 Hunyadi Sándor: *Bakaruhában*, in uő.: *Az aranyifjú*. Elbeszélések. Vál. és szerk.: Illés Endre. Budapest, 1983, Helikon, 35.

26 Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest, 1983, Magvető, 123, 199.

Mivel a katonák ellátása továbbra sem javult, szinte éheztek, ezért Veres Péter a prostitúció egy másik formáját próbálta igénybe venni. „Ekkor elhatároztam, hogy másik élelemforrás után nézek. Nem lány kell nekem, hanem hadiasszony, s itt nagyon sok ilyen van. Sok katona henceg vele, hogy neki milyen jó »tyúk«-ja van, pénze és kosztja állandóan biztosítva van. Ilyen kell nekem is – gondoltam, nem vasárnap délutáni séták, kéz a kézben lóbálással, hanem fehér kenyér libacombbal, tyúkhússal vagy borjúpörkölttel” (130–131). Az ismerkedés helyszíne ugyancsak a korzó, s ezúttal látszólag könnyebben mennek a dolgok. Egy harminc év körüli asszonnyal találkozott Veres Péter, de hamarosan sok furcsasággal, számára kulturálisan rendkívül idegen dologgal szembesült: a nyilvános utcai csókkal, az asszony két gyermekével, akiknek létezéséről először nem tudott, a kocsmai mulatozással, amelynek költségeit nem tudta állni. Így aztán hamarosan egy másik hölgygel elegyedett szóba, de nála viszont a korábbi udvarló személye rejtett kockázatot: „Na végre – gondoltam –, most hazataláltam. Ennél megtalálom, amit kerestem, az enni-valót, egyébbel meg nem törődtem. Igaz, a keléses elődöm miatt hűtöztem egy kicsit, de aztán mégis megnyugtattam magam. Ha igazán baja volna, elvinnék a kórházba. Itt a nagy Derma-kórház a városban, a vér- és bőrbajosok számára” (135).

Végül a találkára mégsem került sor, s ennek okait tanulságos felsorolásban foglalta össze Veres Péter. Ebben megtaláljuk mindazoknak a jelenségeket, amelyekkel a balmazújvárosi parasztfiú szembesült, s amelyek számára a nagyváros kulturális idegenségét megtestesítették: a fellazult szerelmi-nemi erkölcsöt, a nemi betegségek jelentette fenyegetést és a paraszti származás hátrányos voltát. „Másnap estére beszéltük meg a találkozást, de én nem mentem el. Undor fogott el. Hogy közelítek én egy ilyen öreg és vadidegen nőhöz? Akár egy békát érintenék. Hiába, akit nem szeretek, nem kell. És aztán az elődöm? Hátha mégse tiszta? És majd a gazdasszonya? Hogy kell majd nekem pirulnom egy kíváncsi úriasszony előtt, aki kijön a konyhába, fürkészve végignéz rajtam. Utálatosan tudnak ezek a parasztra nézni. Akár egy ismeretlen állatra vagy egy furcsa, sose látott tárgyra” (136).

Szeged azért volt fontos állomás Veres Péter életútjában, mert először találkozott mindazzal a kulturális tarka és összetett jelenséggel, amit a modern nagyváros jelentett. A hadiasszonyok képében megjelenő sajátos prostitúciót nem annyira erkölcsi hanyatlásként, sokkal inkább a szexuális felszabadulás, a nagyvárosi környezetben ellenőrizetlen nemi viselkedés egyik sajátos formájaként lehet azonosítani.²⁷ Ez azonban így is sokkoló élményként hatott a húszesztendős Veres Péterre. Azonban már nem kellett sok időt a Tisza parti városban töltenie, hiszen hamarosan elindították alakulatát az olasz frontra, így a piavei átkelés során nem csupán a hátországról, hanem a frontról is életre szóló tapasztalatokat szerzett.

27 Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Magvető, Budapest, 1983, 118.

Összességében úgy vélem, hogy Veres Péter alkalmas volt arra, hogy maradandó értékű memoárral örvendeztesse meg a társadalom történetének későbbi kutatóit. Mivel elsősorban saját tapasztalatainak, a közvetlen környezetében látott, hallott jelenségeknek a leírására törekedett, nem vagy alig kommentálta az ún. nagypolitika eseményeit, így nézőpontja valóban egy felemelkedni vágyó fiatal parasztemberé. Ha ebből szempontból értékeljük, olvassuk újra életművét, nem várt kincsekkel gazdagodhat szellemi poggyásunk.

A fehér térben (3) 1980